

Gondolatok az összehasonlító stílustörténetről*

1. Bevezetés. – Az utóbbi években az eddig eléggé elhanyagolt összehasonlító stilisztika helyzetével, továbbá a megújulását, kifejlesztését célzó, jórészt tudományos kérdéseivel foglalkoztam. A megvalósítandó célra és lehetőségekre utaló, nyitánynak tekinthető tanulmányom (Gondolatok az összehasonlító stilisztikáról: Nyr. 2001: 30–46) után az összehasonlító stilisztika társtudományaival való kapcsolatait vizsgáltam. Ilyen céllal és témával a következő diszciplínák kerültek sorra: összehasonlító szövegtan (Összehasonlító stilisztika és összehasonlító szövegtan: *Officina Textologica* 5. 2001: 125–32), kontrasztív szemantika (Kontrasztív szemantika és összehasonlító stilisztika. In: *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Bp., 2001. 252–5), fordítástudomány (Összehasonlító stilisztika és fordítástudomány. In: *A nyelv nevelő szerepe*. A XI. Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye. Szerk. FÓRIS ÁGOTA – KÁRPÁTI ESZTER – SZÜCS TIBOR. Pécs, 2002. 344–8), összehasonlító irodalomtudomány (Összehasonlító stilisztika és összehasonlító irodalomtudomány. In: *Távlatok. Nyelv- és irodalomtudományi tanulmányok Antal Árpád professzor tiszteletére*. Szerk. EGYED EMESE. Kolozsvár, 2002. 41–6).

Az ezekben a tanulmányokban elért eredmények összegezésével alapot szeretnék teremteni az összehasonlító stílustörténeti vizsgálathoz. A megvalósítandó cél az összehasonlító stílustörténet kialakítása, megalapozása, egy eddig érdemben nem tárgyalt, számon nem tartott diszciplína lehetőségeinek bemutatása, jogosultságának demonstrálása, egy olyan diszciplínáé, amelynek több-kevesebb vonatkozása ugyan már eddig is szóba kerülhetett, de nem mint egy lehető vagy legalábbis feltételezhető diszciplína tárgykörébe tartozó kérdés. Az összehasonlító stílustörténet kialakítása többet jelent, mint a stilisztika egy új összehasonlító ágának a kifejlesztése. Többet jelent, mert ez itt most egy jelentős átváltás eredménye. Arra gondolok ugyanis, hogy az eddigiek során az összehasonlító stilisztikát leíró diszciplínaként vizsgáltuk, szóba került társtudományai is leíró jellegűek. Az összehasonlító stílustörténettel való foglalkozás elkezdése a diakroniára, az összehasonlító történeti diszciplínák területére való áttérést (is) jelenti.

* Készült a Sapientia Alapítvány Kutatási Programok Intézetének támogatásával.

Témánkat a következő tárgyalásrendben taglaljuk: 1. Bevezetés, 2. Összehasonlító stilisztika és összehasonlító stílustörténet, 3. Az összehasonlítás elméleti megvilágításai, 4. Az összehasonlító stílustörténet tárgykörei, 5. Irodalmak és művészetek közötti összehasonlítások 6. Egy irodalmon belüli összehasonlítások, 7. Összegezés, kitekintés.

2. Összehasonlító stilisztika és összehasonlító stílustörténet. – Az összehasonlító stílustörténet az összehasonlító stilisztika része, ez pedig a stilisztika egyik ága.

A) Az összehasonlítás elvére, módszerére alapozó stilisztikai diszciplína meglehetősen összetett tudomány. Tárgykörei és a stilisztikán belüli, valamint az azon kívüli kapcsolatai eléggé szerteágazóak. Hangsúlyoznunk kell, hogy az összehasonlítás a stilisztika valamennyi ágára kiterjeszthető és ki is terjesztendő: 1. a nyelvi elemek stilisztikai minősítése; 2. a stilisztikai elemzés (például egy újságcikk, egy tudományos értekezés, egy irodalmi alkotás stílusának a vizsgálata); 3. a stílustipológia, a stílustípusok (például a tudományos, a hivatalos vagy a szépirói stílus és ezen belül az egyéni, műfaji vagy – ami számunkra itt a legfontosabb – az irányzati stílus) leírása, jellemzése. Mindhárom ág lehet leíró, és ugyanakkor történeti is.

Mindemellett a stilisztika és ezen át az összehasonlító stilisztika összetett jellegét bizonyítja az is, hogy sok és sokféle tudományközi érintkezése van, elsősorban társtudományaival való kapcsolatai figyelemreméltóak, ami többek szerint azt is jelenti, hogy a stilisztika kapcsolatai jellege révén „integrálódó” tudomány (SZATHMÁRI ISTVÁN, A stíluselemzés elmélete és gyakorlata. Székesfehérvár, 2002. 17–8), „egyre inkább integráló, illetve integrált tudományterületté kezd válni” (MÁTÉ JAKABTÓL idézi SZATHMÁRI i. m. 17).

A stílustények összehasonlítása sok és sokféle stilisztikai vizsgálat alapja: a stilisztika valamennyi ágában, valamint társtudományaiban egyaránt hasznosítható, továbbá egy-egy nyelvi jelenség (pl. linearitás, ekvivalencia, szintagmatikus és asszociatív viszonyok) stilisztikai megközelítéseiben szintén produktívnak bizonyult. De más tekintetben is sok mindenre alkalmas. Eszköze lehet a stilisztikai megismerésnek, megértésnek és megértetésnek, érvelésnek és értékelésnek. Kedvező hatással lehet a stilisztikai gondolkodásmód kialakítására, továbbá a stilisztikai ismeretek alkalmazására és segíti, javítja a stílusgyakorlatokat. Egyszóval jelzi, bizonyítja a stilisztikai tudás hatékonyságát. Mindebből is következik, hogy igaza lehet PIERRE GUIRAUDnak (*La stylistique*. Paris, 1957. 157) azzal az állításával, hogy az összehasonlítás a stilisztikai vizsgálatok lényegét jelenti, és talán nem túlzás az a véleménye sem, hogy emiatt a stilisztika természeténél, meghatározásánál fogva összehasonlító tartalmú, jellegű tudomány.

Mindez már előre jelzi témánk tárgyának az elfogadhatóságát, azt, hogy a stilisztika, illetőleg az összehasonlító stilisztika eddig nem tárgyalt ága, az összehasonlító stílustörténet lehetséges, jogosult és főleg szükséges diszciplína.

B) Az összehasonlító stilisztika viszonylag régi, ma mégis eléggé elhanyagolt ága a stilisztikának. Régi, amit az is bizonyít, hogy már CHARLES BALLY (*Traité de stylistique française*. Heidelberg, 1909. 27) hangoztatta a stilisztikai összehasonlítás fontosságát. Úgy vélte ugyanis, hogy más nyelvek stílári eszközeinek tanulmányozása révén jobban megismerhetjük az anyanyelv expresszív lehetőségeit. (A kérdés, a diszciplína történetének néhány mozzanatáról l. PÉTER MIHÁLY, *Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról*: ÁNYT. 12. 1978: 221–7.)

Jellegzetes témaköre korábban (az első, a kezdetet jelző fázisban) két nyelv stílus-eszközeinek, stílári sajátosságainak az egybevető vizsgálata volt, amire jó példa MAL-BLANC francia–német (*Pour une stylistique comparée du français et de l'allemand*. Paris, 1944.), valamint VINAY és DARBELNET francia–angol (*Stylistique comparée du français*.

Paris, 1964.) összehasonlító stilisztikája. Más – szerintünk idetartozó – jelenségek vizsgálatára, mindenekelőtt irodalmi alkotások stílusának egybevető elemzésére inkább az összehasonlító irodalomtudományi vizsgálatokban került sor, például Goethe és Byron hasonló tartalmú, „Ismered a hont?” című versének az elemzése (V. M. ZSIRMUNSZKIJ, „Ismered a hont?” Goethe és Byron költészete. Összehasonlító stilisztikai vizsgálat. FK. 9, 1–2, 1–15, 1963.).

Ehhez hasonlóan – a minket közelebből érdeklő – irodalmi, művészeti irányzatok stílusának egybevető tanulmányozását elsősorban szintén az összehasonlító irodalomtudományi vizsgálatok részeként ismerjük, például: összehasonlító reneszánszkutatás (KLÁNICZAY TIBOR, Az összehasonlító irodalomtörténet és a reneszánszkutatás. In: Az irodalomtörténet elmélete. Tanulmányok. Szerk. SZILI JÓZSEF. Bp., 1989. 107–38) vagy a magyar irodalom történetének (irányzatainak) összehasonlító-tipológiai megvilágítása (SÓTÉR ISTVÁN, Egy nemzeti irodalom története – összehasonlító tipológiai módszerrel. In: SZILI JÓZSEF szerk. i. m. 139–84).

Ez a helyzet lényegében ma sem változott. A szóban forgó témákat ma sem összehasonlító stilisztikai kérdésként vagy legalábbis nem aszerint is tárgyalják. Épp ezért ilyen esetekben a stílusforma figyelembevétele nem volt egyedüli, még csak elsődleges szempont sem. Valójában az összehasonlító stilisztika kora ellenére ma kevésbé számon tartott, kevésbé művelt diszciplína, mintha nem lenne saját tárgy- és feladatköre, mintha nem lenne fejlődőképes. De – mint látni fogjuk – van mit és miért kifejleszteni. Szerintünk elsősorban azért, mert szükség van rá, nem egy területen produktívabbá tenni a vizsgálatokat, és ez a stilisztika tudományközi kapcsolataiban is kedvező hatású lenne. Mindebből is következik, hogy javításra vár, hogy megújítása, jobb megalapozása szükséges, halaszthatatlan feladat.

Az összehasonlító stilisztika újra átgondolása, megújítása, javítása több feladatkörhöz kapcsolódik (ezek lehetőségeiről l. SZABÓ: Nyr. 2001: 31–2). Ezek közül számunkra a legfontosabb az összehasonlítások elvének és gyakorlatának több irányban való kiterjesztése és ezzel diszciplínánk tárgykörének a bővítése: 1. nemcsak nyelvek (irodalmak) között, hanem egy nyelven (irodalmon) belül is alkalmazható, 2. a stilisztika valamennyi ágába, így a szépiírói stílust és a számunkra fontos irányzati stílust is magába foglaló stílustipológiai vizsgálatokba is bevonható, 3. és ami itt a legfontosabb, a leíró mellett a történeti megközelítések is lehetségesek.

Az összehasonlító stilisztika megújítását a tudományok fejlődésének mai tendenciái is indokolják, hisz a stilisztikában és tudományközi kapcsolataiban is szükséges az egymással összefüggő, egymást erősítő, olykor ugyan az egymással ellentétes, de végül is egy közös cél, a tudomány egysége felé haladó tendenciák, törekvések támogatása, mint amilyen például a differenciálódás, specializálódás és ugyanakkor az integráció, vagy a terjeszkedés és szűkülés.

C) Az összehasonlítások elve és gyakorlata révén az összehasonlító stilisztika szorosan kötődik más összehasonlító diszciplínákhoz, amelyek társtudományai vagy még többet mondó műszóval ikertudományai: kontrasztív nyelvészet, összehasonlító szövegtan, nyelvtipológia és nyelvkarakterológia, fordítástudomány, összehasonlító irodalomtudomány, összehasonlító művészettörténet, valamint az összehasonlító szemiotika (SEBEOK, Az összehasonlító szemiotika lehetőségéről. In: A jel tudománya. Szerk. HORÁNYI ÖZSÉB – SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1975. 417–25), ami önmagában – de még inkább fölérendeltje, a szemiotika révén – több, mint társtudomány, hisz mindegyik összehasonlító tudomány elméleti alapjául szolgál, és a multimedialitás révén az említett tudományokat összekötő, egybefogja (részletesebben l. SZABÓ: Nyr. 2001: 30–46, valamint itt a bevezető sorokban az erre vonatkozó szakirodalmi hivatkozásokat).

Emellett a szemiotikának van még egy sajátos kötődése. Arra gondolok, hogy egy eléggé általános felfogás szerint a stilisztika, a stílustörténet alapja és egyben társtudománya a szövegtan (ilyen szimbiózis alapján beszélhetünk szövegstilisztikáról). Több szóba jöhető szövegelmélet közül számunkra a leginkább elfogadható forrás a szemiotika és ennek a szövegtanra való alkalmazásából kifejlesztett szemiotikai textológia (PETŐFI, A szövegtan társtudományainak egymáshoz és a szemiotikai szövegtanhoz való viszonyáról: Szemiotikai Szövegtan (továbbiakban: SzemSzt.) 12. 1999: 35–43, SZABÓ, Szemiotikai textológia és stilisztika: SzemSzt. 8. 1995: 196–200).

És vannak még egészen tág foglatatú idetartozó diszciplínák. Ilyen a még inkább csak kezdeményezett, még ki nem fejlesztett összehasonlító művészettudomány (MIKLÓS PÁL, Az összehasonlító művészettudomány nehézségei és lehetőségei: *Helikon* 1968: 323–31) és – ami ennél is tágabb körű – a szakirodalomban éppen csak megemlített általános összehasonlító tudomány (MALCUZYNSKI, *Théorie et littérature comparée: l'instance dialoguée de la pratique littéraire* : *Neohelicon* 13. 1986: 212), aminek feltehetőleg részei, alárendeltjei lehetnének a fentebb felsorolt összehasonlító diszciplínák. Az összehasonlító tudományok közötti kapcsolatokra a kölcsönösség jellemző. Az egyikben elért eredmények egy másikban is hasznosíthatók, így például az összehasonlító irodalomtudományban egy-egy irányzat sajátosságainak az egybevető vizsgálataiból származó eredmények jól alkalmazhatók az összehasonlító stílustörténetben folyó kutatásokra, irányzatok leírására, jellemzésére.

Ugyanakkor az összehasonlító stílustörténet is sokat segíthet az összehasonlító irodalomtudománynak azzal, hogy az irányzatnak mint stílusformának a vizsgálatával nyelvként közelíti meg az irányzat történetiségét, és így segítségére lehet az irodalomtörténészeknek, amikor költőileg megformált világképet elemez (erről mint a monista elv alkalmazásáról I. SZEGEDY-MASZÁK, *Világkép és stílus*. Bp., 1980. 10–21).

Az ilyen és az ezekhez hasonló érintkezések is jelzik, hogy az összehasonlító tudományok között (különben magától értetődő) interdiszciplináris kapcsolatok vannak. Ebből többek között az is következik, hogy az ugyanarra a kutatási tárgyra vonatkozó eredmények nagyon gyakran egybefonódnak, sok köztük az átfedés, a kereszteződés. Példa lehet erre egy irányzatnak, a barokknak a jellemzése, leírása az összehasonlító irodalomtudományban, az összehasonlító művészettörténetben és az összehasonlító stílustörténetben (1. pl.: BÁN IMRE, *A barokk*. Bp., 1962.; ARTNER TIVADAR, *A barokk művészete*. Bp., 1968.; RENÉ WELLEK, *Concepts of Criticism*. New Haven–London, 1963.). Ez még kiegészülhet az összehasonlító szövegtantól feltárt eredményekkel (például a terjedelmes szövegszerkezetekkel, mondatközvetítésekkel) vagy az idetartozó műfordítások stílustörténeti, irányzattörténeti tanulságaival (például Gongora magyarra fordított barokk költeményeinek alapján).

D) Vizsgálatunk tulajdonképpeni tárgyának, az összehasonlító stílustörténetnek főlérendelt kategóriája a stílustörténet.

1. A stílustörténet tárgya a szépirói stílus története. Több véleményről eltérően ez a köztes és ugyanakkor integráló tendenciájú stilisztika egyik ága. A stilisztikán belüli helyét a már fentebb említett (az A) alatt) hármas összefüggésrendszerben jelölhetjük ki: 1. stilisztikai minősítés, 2. a stilisztikai elemzés és 3. stílustipológia. Mindhárom ág egyaránt lehet leíró és történeti jellegű, módszerű. A stílustörténet a harmadik ág, a stílustipológia diakronikus változata. Erről szólva még két megjegyzésünk lenne. Az egyik az, hogy az így felfogott stílustörténet nem tévesztendő össze a történeti stilisztikával, ami nem más, mint az első ág, a stilisztikai minősítés diakronikus változata, aminek tárgya nyelvi elemek (például mondat- és szövegszerkezetek) stílári funkcióinak, értékeinek a változása. A másik pedig az, hogy lehetséges a stílustörténet tágabb értelmezése is, az, hogy tárgya

valamennyi stílus típus (tehát a szépi írói stílus mellett például a tudományos, a hivatalos, a publicisztikai, társalgási stílus) története.

A stílustörténet meglehetősen összetett tudomány. Mint határmezsgyés diszciplína több tudomány (elsősorban a nyelvtörténet, irodalomtörténet, művészettörténet) eredményeit a maga sajátos szempontjai szerint egyesítő tudomány. A szóba jöhető eredményeket gyakran analógiaként hasznosítja, már emiatt is produktív lehet a számára az eddig alig kiaknázott – fentebb már ilyen szempontból is említett – szemiotika, továbbá az inter- és multidiszciplináris szövegtan és a kettőt egyesítő szemiotikai textológia (ez utóbbról l. pl. PETŐFI, Szemiotikai textológia: SzemSzt. 1. 1990: 7–21, SZABÓ: SzemSzt. 8. 1995: 196–200), ami stílustörténet-elméletünk alapja, és így a stílustörténet egy szövegelméleti modelljéről beszélhetünk (SZABÓ, A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje: Nyr. 1995: 68–80). Ebben fontos összefüggésre utal az, hogy 1. a stílustörténet közvetlen szövegtani alapja a szöveg történetisége, 2. a szépi írói stílus, továbbá az irányzati és egyéni stílus szöveg feletti kategória és 3. az intertextualitás változás-magyarázat is (l. pl. SZABÓ, A szöveg történetisége: SzemSzt. 4. 1992: 34–9, Nyr. 1995: 69–70, A magyar szépi írói stílus történetének fő irányai. Bp., 1998. 17–9, 29–30).

2. A stílustörténet dinamikus alapegysége az irányzat, pontosabban az irányzat stílusa (irányzati stílus), ami az irányzatnak a világkép (eszmék, értékek, célok) és a módszer (művészi eljárások) mellett a harmadik rétege. Az így felfogott irányzat a szépi írói stílus fejlődéstörténeti szempontok szerint elkülöníthető alkotórésze: diakronikus felosztási egység, fejlődési vonulat.

Ebben a felfogásban a stílustörténet lényegében irányzattörténet: az egymást váltó irányzatok egymásutániságából kikerekedő fejlődésrajz. A magyar szépi írói stílus történetét alkotó irányzatok nagy része egyetemes művészeti jelenség, például: gótika, reneszánsz, manierizmus, barokk, rokokó, klasszicizmus, romantika, biedermeier, népiesség, szecesszió, impresszionizmus, szimbolizmus, avantgárd (expresszionizmus, szürrealizmus), posztmodern. Ezek mellett vannak nem általánosan ismert és számon tartott, sőt vitatott létű irányzatok, például a biblikus-zsoltáros stílus (a XVI. századtól a felvilágosodásig), a tárgyias-intellektuális stílus (a két világháború közötti periódusban alakult ki, de azután is ható, ma is meglevő irányzat, (minderről részletesen l. SZABÓ 1998. i. m. 19–23).

Még egy fontos megjegyzést kell tenni az irányzatról, ami vizsgálati módszerét és ezen át az összehasonlítás lehetőségeit is megszabja. Ennek kifejtéséhez a kiindulópont az, hogy az irányzati stílus alkotó elemei stílári sajátosságok (pl. egyszerű, díszített, statikus, dinamikus, élőnyelvi, tárgyias), valamint az ezeket alakító eszközök (pl. zenei és verstani elemek, az igék vagy a névszók túlsúlya, rövid vagy hosszú vagy bővítő mondat- és szövegszerkezetek). Alkotóelemei szoros egységet alkotnak, vagyis az irányzat egységes egész, teljesség és szerves összetettség: struktúra. Ezt a struktúrát egy valamilyen princípium, szervező vagy rendező elv vezérli, aminek a segítségével jellemző sajátosságait ki lehet következtetni, le lehet vezetni. Így például a reneszánsz irodalom stílusának szervező elve a harmónia, aminek két közvetlen megnyilvánulása van. Az egyik az eszményítés, a másik a versszerkezetbeli szabályosság, arányosság. Az elsőre jó példa az, hogy Balassira ugyan valóságos nők hatottak, de idealizált formában és abból adódó nyelvi eszközökkel, elvont és általános (nem egyénített) női szépségként mutatta be őket. A versszerkezetbeli szabályosságot, arányosságot bizonyítja például az „Egy katonaének” hárompillérű szerkezete vagy több versének az arany metszés szabályai szerinti tagolása.

A struktúra jellegnek egy másik fontos módszertani velejárója is van. Arra gondolok, hogy egy régi, de ma is meglevő felfogás szerint egy irányzatot egyetlen sajátossággal próbálnak jellemezni, ami azonban egy más irányzatra is jellemző lehet. Így pél-

dául a szecesszió jellemzésével való próbálkozásban egyenként olyan sajátosságokat vettek sorra és vetettek el, mint például azt, hogy jellemzője lehetne a festőiség, ami többek között az impresszionizmusra is jellemző. Az irányzat struktúráként való felfogásából azonban az következik, hogy nem egy sajátosságnak van megkülönböztető szerepe, hanem az egésznek, a struktúrának.

3. Az irányzat vizsgálata egyaránt igényel szinkroniát és diakroniát. E kettősség lényegét így fogalmazhatjuk meg: a szinkronia szintjén a vizsgálat struktúráközpontú, a diakronia szintjén pedig sorozat-központú.

A szinkronia szintjén az egyes irányzatokat struktúráként írjuk le. Megállapítjuk szervező, rendező elvüket, majd ezek megnyilvánulásaként számba vesszük, leírjuk, illetőleg kikövetkeztetjük a jellemző stíláriis sajátosságokat és az azokat alakító eszközöket. Témánk szempontjából fontos az, hogy ezek az irányzati sajátosságok képezik az összehasonlítások vizsgálati anyagát.

A diakronia szintjén kiindulópontnak tekintjük azt, hogy az egymást váltó irányzatok sorozatot alkotnak. Egy stílustörténet egészét lényegében az irányzatok kronologikus sorozata alkotja. Ez a sorozat is struktúra. A stílustörténeti fejlődés a maga egészében egy sorozat, amelynek összetevői az irányzatok. Ilyen alapon fedünk fel – mint látni fogjuk, jórészt összehasonlítások segítségével – változásokat, amelyeket aztán meg kell magyaráznunk (SZABÓ 1998. i. m. 25–31).

A szinkronia és diakronia összefüggését ROMAN JAKOBSON (Hang – Jel – Vers. Bp., 1969. 215) alapján világítjuk meg. Szerinte a történetiség „olyan felépítmény, amelynek egymást követő szinkrón leírások sorozatára kell épülnie”. Ezt kiegészíthetjük ROSÉNNak (Intervention to the Paper of Bertil Malmberg „Synchronie et diachronie”. In: GRAUR (réd. en chef), Actes du Xe Congrès International des linguistes. Vol. I. Bucharest, 1969. 33) a fentebb említett sorozatfogalomra vonatkoztatható elvével: a szinkronikus összefüggések egy diakronikus sorozat alkotóelemei. Ebből is következik, hogy egy már leírt irányzat a sorozat részeként – a nyelvtörténetből ismert fogalomhoz hasonló – szinkrón metszet. Az irányzatok diakronikus vizsgálata szintén összehasonlítások függvénye. Így például irányzati sajátosságok összehasonlításában teljesednek ki a változásmagyarázatok, különösen a visszatérő sajátosságok, a ciklikusságok esetében (l. a 6. B) alatt).

3. Az összehasonlítás elméleti megvilágításai. – Az összehasonlító stilisztika és valamennyi ága, valamint társtudományai számára vizsgálati elvet és persze eljárást is jelent az összehasonlítás. Éppen ezért értelmeznünk, magyaráznunk kell lényegét, különböző irányú kapcsolatait. Ehhez produktív szempontokat biztosít az összehasonlítás általános tudományelméleti és stíluselméleti megvilágítása.

A) Az összehasonlításnak tudományelméleti szempontból való megvilágításához a kiindulópont MARX W. WARTOFSKY (A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bevezetés a tudományfilozófiába. Bp., 1977.) tudományfilozófiájának egyik alapfogalma, a tudományok egyik módszere: a mérés művelete. Szerinte a gyakorlati élet követelményeiből kisarjadó mérés „a legnagyobb emberi teljesítmények közé tartozik, ami aztán elvi *ténnyé*, ezoterikussá vált” (i. m. 157). A mérés gyökerei az azonosítás, az összehasonlítás és az osztályozás folyamatában találhatók meg, alapvető vonásai többek között az összehasonlítás fogalmában testesülnek meg. Ilyen megfontolások alapján jut el WARTOFSKY a minket leginkább érdeklő tézis megfogalmazásához: „Két dolog összehasonlításakor arra vállalkozunk, hogy megállapítsuk róluk, miben azonosak és miben különböznek” (i. h.).

Fontos továbbá nála az összehasonlított tények közötti viszonyok minősítése: „Két összehasonlított dolgot, ha egy közös osztály tagjainak tekintjük őket, ekvivalensnek

mondunk bizonyos tulajdonságuk szempontjából, amely az osztályhoz tartozás előfeltétele”, más szóval „azok a dolgok, amelyeknek bizonyos közös tulajdonságuk van, e tulajdonság osztályát generálják” (i. m. 160). Azt is hangsúlyozza, hogy ennek az ekvivalencia viszonynak bizonyos formális tulajdonságai vannak, mint amilyen például a szimmetria, aszimmetria (i. m. 160–1) vagy az izomorfizmus (i. m. 136), amihez még hozzátehetjük a korrespondencia, a párhuzamosság és a konfrontáció elvét.

Közel áll az összehasonlításhoz a tudományokban általános kategória, az analógia, ami az igazolás, indoklás, magyarázat eszköze, és ez lényege szerint hasonlósági viszony: tények viszonyai, összefüggései közötti hasonlóság (RAIMO ANTILLA, *Grammar Change: Analogy*. In: *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. Ed. R. ANTILLA. New York–London, 1974. 88–9). SAUSSURE (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 201–7) szerint az analógia egyik jellemzője „az összehasonlítás folytán létrejött eredmény” (i. m. 206), és témánk szempontjából érdekes az is, hogy „minden analógiás folyamatot az aránypár felállításához hasonló művelettel lehet ábrázolni”, és ezt gyakran arra használják fel, hogy a vizsgált jelenséget, illetve létokát megmagyarázzák (i. m. 207), hisz „az analógia önmagában véve nem más, mint az interpretáció egyik formája” (i. m. 206).

Láthattuk, hogy WARTOFSKY felfogásából az összehasonlítás szaktudományi jelentősége is következik. Ezt még több más idevágó véleménnyel is megvilágítjuk. RICHARDS (*Variant Readings and Misreadings*. In: *Style in Language*. Ed. T. A. SEBEOK. Cambridge, Mass., 1960: 249) úgy véli, hogy az előrehaladás a tudásban az összehasonlítás révén lehetséges. Szerinte a nyelvtudomány nagy teljesítményei világítják meg a leginkább az összehasonlítás nagy erejét. Ehhez a hasonlón KROEBER ugyancsak a nyelvtudomány fejlődésére utalva állapítja meg, hogy „az összehasonlításnak ma sokkal nagyobb jelentősége van, mint amekkora a fonéma és a morféma fogalmának alakulása előtt volt” (idézi USZPENSZKIJ, *Strukturális nyelvészeti tipológia. A nyelvtudomány ma. Szemelvények korunk nyelvészetéből*. Szerk. SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1973. 419).

Az összehasonlítás jelentőségét igazoló példaként itt most még a nyelvtudomány három területét említem meg. Az első a régi, a hagyományos összehasonlító-történeti nyelvészet. A második a több évtizedes kontrasztív nyelvészet, amit tulajdonképpen leíró összehasonlító nyelvészetnek is lehetne nevezni. A harmadik pedig szövegtanban ki-fejlődött és állandó összehasonlítást feltételező intertextualitás.

Hasonló véleményt idézhetünk az összehasonlító irodalomtudományi szakirodalomból is. KIBÉD VARGA ÁRON (Szavak, világok. Pécs, 1998. 49–50) szerint a klasszikus korban „a megismerés, a hasonlóságon és analógián alapul”, amit azzal az elvvel magyaráz, hogy „csak az van, amihez hasonló van”, és „nincs, amihez hasonló nincs”. Emellett azt is állítja, hogy a klasszicizmus jellemzője, a rend – lényege szerint – az „összehasonlítható részek egysége”.

B) Az összehasonlításoknak nemcsak a ténye, hanem sok és sokféle fejleménye, az elért eredmények továbbvitele is fontos tudományelméleti kérdésekkel, általánosítási lehetőségekkel függ össze, többek között olyanokkal, amelyeknek foglalatja lehet a tudományok két sajátos kategóriája, az univerzálé és az invariáns.

1. Az összehasonlító stílustörténet nyelvek közötti és egy nyelven belüli összehasonlításaival – ugyanúgy, mint a maga módján és területén az összehasonlító irodalomtudomány – a stílustörténeti tényeknek egy egészen széles összefüggés-hálózatba helyezett vizsgálatát jelenti, más szóval az összehasonlítás révén a stílustörténetbeli egyedit, pontosabban az irányzatokbeli egyedit egy általánosabb összefüggésrendbe helyezhetjük.

Ennek a tágításnak egyik következménye a stílustörténeti vizsgálatok általános kérdéseire való közeledés, a nyelvi (irodalmi) határokon avagy egy nyelven (irodalmon)

belüli jelenségeken, irányzatokon felülemelkedő, túltekinthető szemlélet, ami hozzásegíthet a közös, egyetemesen érvényes sajátosságok, törvényszerűségek megállapításához. A sokoldalú összefüggésekkel való megvilágítás, tanulmányozás egy másik eredménye az, hogy így sikerül a stílustörténetbeli (nemzeti, illetőleg irányzatbeli) egyedit a nagyobb, az átfogó egészben, az általánosban megragadni, tanulmányozni.

Mindezek alapján kijelölhetjük diszciplinánk helyét a stílustörténeten belül. Ebben az összefüggésben lényeges az, hogy az összehasonlító stílustörténet az általános felé tendál: egy nyelv (irodalom), egy-egy irányzat stílustörténete → összehasonlító stílustörténet → (általános) stílustörténet-elmélet.

Az összehasonlító irodalomtudomány képviselői is ezt az általános felé irányuló tendenciát emelik ki diszciplinájuk jellegének megítélésében.

SÖTÉR (1989. i. m. 140) szerint „a komparatistika olyan tudomány, melyet nem a részletek vizsgálatáért, hanem a minél szélesebb összefüggések kereséséért érdemes művelnünk”. KLANICZAY (1989. i. m. 107) még határozottabban állítja, hogy „az összehasonlító irodalomtörténet ma az irodalom általános kérdéseinek nemzetközi szempontú, a nemzeti és a nyelvi határokon felülemelkedő, túltekinthető vizsgálatát jelenti elsősorban”. KIBÉDI (1998. i. m. 49) is úgy véli, hogy „az összehasonlítás által az egyedi dolgokat magasabb szintre, egy általánosabb kategóriába lehet emelni.

2. Diszciplinánk ezzel a helyzetével és szerepével stílustörténeti univerzálék felfedéséhez segíthet hozzá.

Az univerzálék közös, egyetemes sajátosságok, a stílustörténet legáltalánosabb fogalmai, kategóriái. Ahogy WARTOFSKY (1977. i. m. 95) is véli, a tudományos megismerés nem a különösré, járulékosra irányul, hanem az általánosra, vagyis az univerzálékra, azokra a „formákra”, amelyek egy adott osztály minden tagjára érvényesek. Eszerint az univerzálék általánosítások eredményei, ugyanakkor általánosítások kiváltói, indítékai, így az (általános) stílustörténet-elmélet gazdagítói, fejlesztői. Valamennyiük alapja, külső kontextusbeli meghatározója a nyelvek, stílusok feletti általános emberi tulajdonságok és az ezekkel összefüggő kulturális viszonyok.

Az összehasonlító stílustörténet ma még távol áll attól, hogy minden szóba jöhető szempontból elfogadható, igazolható stílustörténeti univerzálékat mutasson ki. Csakis a mindenképpen szükséges illusztrálás szándékával és csakis feltételezésként próbállok meg két példát mondani ilyen univerzálékra. Ilyen lehet például az, hogy a stílustörténet korstílusok vagy irányzatok vagy egyéni stílusok, esetleg műfaji stílusok története. Egy másik univerzálé lehet az, hogy a fejlődést külső (például társadalomtörténeti vagy lélektani) és belső tényezők (például egy irányzat automatizálódása, majd dezautomatizálódása) irányítják, és hogy ezek változások indítékai, magyarázatai is.

3. Mint az univerzálék esetében, összehasonlítások segítségével elért eredményekből való elvonatkoztatásokkal lehet eljutni a stílusokbeli sokféleséget, variáns-ságot redukáló, a lényegyet kiemelő, magába sűrítő invariánshoz, ami – ugyanúgy, mint a már tárgyalt univerzálé – a tudományok sajátos kategóriája. WARTOFSKY (1977. i. m. 242) szerint az invariánst (invarianciát) „csak az általánosítást magába foglaló fogalmi tevékenység segítségével ismerjük meg”. De WARTOFSKY ennél is továbbmegy és az invariánst különböző viszonyokkal és ezeken át a törvényszerűséggel kapcsolja össze: „a törvény invarianciát ír le” (i. m. 223), ami azért is jelentős, mert az így értelmezett törvény fejlődési törvény (is) lehet, és így változás-magyarázatként szolgálhat.

Invariáns az összehasonlító stilisztika és a minket közelebbről érdeklő összehasonlító stílustörténet sokféle összefüggésében fedhető fel. Igaz, a stílustörténet művelői nemigen foglalkoztak ezzel a kategóriával. Ez esetben is példát csak feltételezéssel és a mindenképpen szükséges óvatossággal mondhatunk, amit az irányzatok világából veszünk.

Tudjuk, hogy mindegyik irányzatnak sok és sokféle stíláriis sajátossága van, amelyek – mint fentebb a 2. D) 2. alatt) szóba került – struktúrát alkotnak, melynek valamilyen szervező elve van. Segítségével a sokféleségben fel lehet fedni egy olyan átfogó, lényeginek tekinthető sajátosságot, amely mindegyik más sajátosságban megnyilvánul, és amelyből a többi levezethető – és ezt invariánsnak tekinthetjük. Ilyen például a reneszánszban a harmónia, a barokkban az extenzivitás, a klasszicizmusban a rend, a szabályozottság, a szecesszióban a díszítettség.

C) Az összehasonlítás stíluselméleti megvilágítása a stílusfogalom egy sajátosságához kötődik, amire több értelmezése is utal. Ezekben az értelmezésekben az a lényeges, hogy a stílus összetett fogalom, viszonyfogalom. Ez pedig számunkra itt azt jelenti, hogy a stílusnak többféle komponense van: belső kontextusbeli (jórészt nyelvi) és külső kontextusbeli (mindenekelőtt a kommunikációból adódó helyzeti) összetevők, amelyeket sokféle összefüggés köt össze. És minthogy ez a stílusnak lényegi minősége, mindenképpen szükséges az alkotórészei közötti összefüggések megállapítása, ami jórészt összehasonlítások segítségével történik.

Így vélekedik például NILS ERIK ENKVIST (*Linguistic Stylistics*. The Hague–Paris, 1973. 21, 25). Szerinte a stílust mint (külső kontextusbeli) helyzetekkel összefüggő nyelvi változatot lehet meghatározni. Az ebből adódó összefüggések tulajdonképpen különbségek, amelyeket összehasonlításokkal lehet elemezni, és leírni. Ezért állítja ENKVIST, hogy a stílus tulajdonjegyei az összehasonlításban gyökereznek. Ehhez hasonló a véleménye PÉTER MIHÁLYNAK (1978. i. m. 223) is. A kiindulópont nála szintén az, hogy a stílus „alapvetően viszonyfogalom”, amiben lényeges az, hogy a stílus „a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi változat”, emiatt „mindenfajta stílelemzés kiindulási pontja az összehasonlítás”. BENCZE LÓRÁNT (Mikor Miért Kinek Hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Bp., 1996. 34–5) a stílust szintén ehhez hasonlóan fogja fel. Szerinte is a stílus „alapvetően viszonyfogalom”: „a kognitív és a társadalmi-történeti szituációba ágyazott kontextussal korrelációban lévő nyelvváltozat”, amiből következik, hogy „a stílus az összehasonlítás és szembeállítás kognitív művelete”. Itt azt is láthatjuk, hogy a meghatározás új eleme a kognitivitás.

A kognitivitás elve TOLCSVAI stíluselméletében (*A magyar nyelv stilsztikája*. Bp., 1996. 52–6) teljeseedik ki. A kiindulópont nála is az, hogy a stílus összetett fogalom, ami azt jelenti, hogy belső struktúrájában rétegezett, és úgy jön létre, hogy a „szöveg folyamatosan viszonyt tart fenn a szövegen kívüli tényezőkkel (a cselekvéssel, a szituációval), illetőleg a nyelvi tartományok (a hangzás, a szó, a mondat, a jelentés tartomány) adta lehetőségekkel” (i. m. 52). Az így felfogott stílusfogalmat TOLCSVAI azzal a mindenképpen elfogadható érveléssel kapcsolja az összehasonlításhoz, hogy „a stílusjelenségben megmutatkozó viszonyrendszernek a kognitív pszichológiai alapja az összehasonlítás képessége” (i. m. 53). TOLCSVAI szerint az összehasonlítás azért is szükséges, mert a beszélő vagy a hallgató a szöveget és stílusjegyet besorolja valamilyen stílustípusba, amit hasonlítási képessége alapján tesz meg, vagyis ebben a besorolásban, a stílus kérdésében a hasonlítás és a hozzá szükséges emlékezet képessége az alap (i. h.). Itt tehát az összehasonlítás tulajdonképpeni tárgya a szövegtípusnak való megfelelés vagy eltérés megállapítása.

Ugyancsak kognitív alapon világítja meg az összehasonlítást BAŇCZEROWSKI (*A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben*: Nyr. 2003: 198) is. Az emberi elme megismerési képességeiről szólva megállapítja, hogy „az egyik legalapvetőbb képesség az összehasonlítás képessége, amelyen a kategorizációs folyamat (a hasonlóság keresése abban, ami különböző) és a kategóriák határainak átlépése (például a metaforák képzése) alapul”. Mindehhez pedig hozzáteszi, hogy „a kognitív struktúrák képzése más képességek

létezését is feltételezi”, mint amilyen a szelekció, absztrahálás, a sematikus és a specifikáció.

4. Az összehasonlító stílustörténet tárgykörei. – Az eddigiekben elméleti alapon próbáltam megvilágítani az összehasonlító stilisztika és vizsgálatunk tulajdonképpeni tárgyát, az összehasonlító stílustörténetet és magát az összehasonlítást. Az itt felvetett általános és elméleti kérdések tárgyalása után következnek a tényleges vizsgálatok, az elméleti állítások konkretizálásai. Ezek a „tárgyiasságok” az összehasonlító stílustörténet tárgyköreiből és vizsgálati módjaikról tájékoztatnak, és egyben diszciplínánk jogosultságát, szükségességét és produktivitását bizonyítják.

Bevezetesként a tárgykörök tárgyalásához néhány tájékoztató megjegyzést kell fűzünk. Az egyik az, hogy az összehasonlító stílustörténeti vizsgálatok itt mindig irányzatokra vonatkoznak, mert – mint fentebb (a 2. D) 2. alatt) tárgyaltuk – a stílustörténet alapkategóriája, dinamikus egysége az irányzat, ami miatt a stílustörténetet irányzattörténetként fogjuk fel. A másik ugyancsak fontos megjegyzés az, hogy a példák egy része tényleges összehasonlításokat világít meg, más része viszont inkább csak az összehasonlítás lehetőségeiről tájékoztat. És végül utalnunk kell az összehasonlítás tárgyköreiből a tárgyalási sorrendjére is. Az első két tárgykör témája irodalmak, valamint az irodalom és más művészetek közötti összehasonlítások több lehetősége (5. A–B), az ezután következők viszont az összehasonlításoknak az egy nyelven, illetőleg irodalmon belüli lehetőségeiről tájékoztatnak.

(Folytatjuk.)

SZABÓ ZOLTÁN

Reflections on comparative historical stylistics

The aim of this paper is to discuss the status of comparative historical stylistics, the comparative branch of the historical study of literary style. Its objectives, methodology, and interdisciplinary connections are presented and a number of related issues such as its possibilities, areas of competence, and justification are demonstrated. The author's intention is to lay the foundations of that discipline, and to make recognised it on a wider scale. – The relevant issues are presented in the following five sections: 1. The comparative domain of the history of literary style and comparative stylistics; 2. Theoretical elucidation of the notion of comparison; 3. Topics of the discipline (a preview); 4. Comparative explorations in interliterary relationships and those between literature and other branches of art; 5. Comparisons within a single literature. – On the basis of the results obtained in each of the topics, the following conclusion can be drawn: comparative historical stylistics, this heretofore unrecognised branch of the historical study of style, is possible, justified, and necessary. The results that have been obtained and are to be obtained in this area will have to be submitted to further study. The main task for the immediate future is to attempt to reveal stylistic universals, as well as invariant features in the mass of stylistic variants. It is in that way that the emerging comparative discipline can progress, rising above single literatures, towards general stylistics, an overall theory of style, in line with exigent principles of the general theory of science.

ZOLTÁN SZABÓ